

для подальшого вдосконалення всього суспільного життя і наближення його до кращих зразків передової європейської цивілізації. Як говорять сучасні науковці, для України поглиблення демократії – це „візитна картка”, яка дедалі більшою мірою стає визначальною в подальшій долі народу та його євроінтеграційних тенденціях.

Успішна реалізація цих завдань можлива тільки в поєднанні демократизму з процесом формування потужного середнього класу і нової української політичної нації. У цьому плані цілком актуально звучать сьогодні слова М.Грушевського про необхідність „укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення... як найвищого стимула громадського життя, який повинний об’єднати всю людність, весь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні ріжниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави”¹.

Певний оптимізм у цій важливій справі можна вважати цілком доречним. Адже багатовіковий досвід національно-визвольної боротьби українців переконливо свідчить про **незворотноість їх поступу до демократії**: вони будуть знов і знов підніматися до тих пір, поки їх волелюбна мрія про створення демократичної незалежної держави не стане живою реальністю.

Офіцинський Р.А. (Ужгород)

ПОЯВА ОЛІГАРХІЧНИХ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ (друга половина 1990-х)

В основу авторитаризму в незалежній Україні покладено феномен олігархії – поновлена версія фаворитизму, добре відомого в історії. Державні рішення визначалися не демократичними процедурами (європейська константа), а наближеними до президента багатіями (політичний анахронізм).

Для аналізу політичного лідерства в СРСР і країнах-спадкоємцях найбільше підходить поняття "правлячий клас". Цей прошарок наділений монополюючим правом на політичну кар’єру². Влада "правлячого класу" спиралася на особистий авторитет, безпосередні зв’язки, фаворитизм та інші квазіінституціональні відносини, що перешкоджали утворенню здорового соціального організму.

З цього приводу в журналі Problems of Post-Communism подав статтю директор Центру російських і східноєвропейських студій, професор Канзаського університету Пол Д’Аньєрі (радіо "Свобода", 6 листопада 2003 р.). Із 1994 р. Україна прямувала до авторитарної форми

¹ Грушевський М.С. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 48.

² Чемеркова С. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2002. – С. 13.

управління державою, що властива Казахстану, Киргизстану, Азербайджану і Росії. "Уособлення Леонідом Кучмою українського президентства", зазначив професор Д'Аньєрі, стало можливим завдяки успадкованому і сформованому ще за радянських часів колосальному адміністративному апарату. Кучма використав неофіційні важелі, щоб досягти більше офіційних повноважень, і новоздобутою владою збільшив неофіційний вплив. Нежиттєздатність парламенту і партійної системи відкрили простір маніпуляціям демократичними прийомами в авторитарних цілях.

Збіг мотивації і завдань сприяв симбіозу номенклатурного і "новобуржуазного" складників. Така еліта виявилася надзвичайно ефективною у досягненні власного інтересу¹. За приватизаційні сертифікати в Україні у II пол. 1990-х продали 47 % великих і середніх підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Вартість одного сертифікату коливалася в межах 2-10 дол. "Свої люди" через посередників отримали половину промислового потенціалу 50-мільйонної європейської країни, що створили кілька поколінь. Реально підприємства прибрала купка олігархів, які виплатили за них сумарно вартість одного великого літака (до 180 млн. дол.).

Економічні перетворення проводилися в інтересах тих, хто міг забезпечити тривкість владних позицій президента-реформатора. "Новий національний проект" викликав зацікавленість регіональних еліт у зміцненні незалежної держави, що мала гарантувати їм зиск.

Ожив "дніпропетровський клан", представники котрого у 1990 р. становили 53 % функціонерів у центральних виконавчих структурах радянської України. На держпосадах у столиці доби незалежності працювало 204 вихідці з Дніпропетровська: 55 займали вищі сходинки. Не випадково нову правлячу еліту на чолі з президентом Кучмою і прем'єром Лазаренком *New York Times* 24 жовтня 1996 р. визначила "кланом із Дніпропетровська"².

Ці політико-економічні та центрально-регіональні переплетення справді зменшили сепаратистські зазіхання, але водночас істотно обмежили масштаби реформ і підвищили їх соціальну ціну. Консолідація національної держави аж ніяк не згуртувала суспільство, а радше налаштувала проти нього. Такий проект привабливий хіба що на тлі відвертої диктатури у Білорусі та кавказьких воєн Росії.

По низхідній оцінила розвиток України 1990 і політолог Ярина Боренько (Львівський національний університет ім. І.Франка)³. Після спроб демократизації під тиском економічних чинників, технічних моментів організації влади і політико-культурних особливостей (чільне місце України у формуванні номенклатури СРСР) утверджується тип

---

¹ Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // *Дзеркало тижня*. – 2003. – 15 листопада. – С. 8-9.

² *Perlez J.* Ukraine walks shakily tightrope between NATO and Russia // *New York Times*. – 1996. – 24 October.

³ Боренько Я. Громадянське суспільство і політична влада олігархії // *І.* – 2001. – Ч. 21. – С. 164-173.

відносин, ближчий до авторитаризму. У його основі феномен олігархії – версія посттоталітарної номенклатури, що належить не до перехідної, а сталої форми.

Ця стабільність породжена балансом між пасивним громадянським суспільством і правлячими групами-інсайдерами, які мали сформоване поле впливу – партії, громадські організації, засоби інформації, благочинні фонди, "мозкові центри", бізнес дозвілля тощо. Президентські вибори-1999 і референдум-2000, на думку Боренько, фактично завершили олігархізацію України. Саме тоді олігархічні групи дістали легітимацію "згори".

Професор Вайомінзького університету Пол Кубічек законспектував досягнення 1992–1998 рр., зосередивши увагу на профспілках, конфедерації роботодавців і сільгоспоб'єднань¹. На думку американця, "фетиш держави" утвердив пріоритети за держуправлінням і стабільністю, котрі правляча верхівка вважала необхідною умовою виживання країни. Конкуренцію і конфлікт, які б рухали до плюралістичної демократії, визнано небезпечними з огляду на поліетнічну мозаїку.

Домінування держави над об'єднаннями громадян найкраще ілюструвало, що реформи загнані в глухий кут. За Кубічком, державний корпоратизм став довгочасовою особливістю, оскільки обмежено конкуренцію. Натомість плюралізм – привілей міцної конкурентоздатної демократії з розвинутим профспілковим рухом і асоціаціями роботодавців (соціальним корпоратизмом). Федерація профспілок України твердила 1998 р. про наявність у своїх лавах 16,5 млн. членів, а у січні 2000 р. – 15,6 млн. Насправді профспілкова діяльність (здебільшого пасивна) охопила 50-60 % із 23 млн. економічно активних громадян.

Розшифровуючи політичний сценарій, відомий опозиційний лідер О. Мороз прийшов до висновку про те, що зрада інтересів України творилася її владою, пронизаною олігархією². Олігархія стала необхідною формою існування великого бізнесу, пройшовши чотири стадії: старту (1989–1991), кристалізації (1990–1994), клієнтельну (1993–1998) і феодалних залежностей (1995–2002). Вибори відбувалися під впливом виробничих і сервісних "пірамід". Вони залежні від влади у зворотному зв'язку (стадія феодалних залежностей) і утворені як мікросистеми залежностей (клієнтельна стадія) довкола людей, які грали роль каталізаторів у різних сферах (політичній, виробничій, культурологічній, кримінальній, бізнесовій і банківській).

В основі моделі інтеракції між акторами громадянського суспільства і державою лежить шість типів стосунків – плюралізм, корпоратизм, патерналізм, етатизм, популізм і клієнтелізм. Вони розміщені по колу

¹ Kubicek P. Unbroken ties: the state, interest associations and corporatism in post-soviet Ukraine. – Ann Arbor: University of Michigan press, 2000. – 275 p.

² Мороз О. Політична анатомія України // Новітня Україна 1991–2001: Роздуми видатних сучасників / За заг. ред. М. Головатого, Г. Щокіна. – К.: МАУП, 2001. – С. 81-94.

між полюсами "індивідуалізм–колективізм". Плюралізм і корпоратизм характерні для західних країн із більш активним громадянським суспільством, патерналізм і етатизм – східних, де воно більш пасивне. Популізм і клієнтелізм зустрічаються переважно в третьому світі та у транзитних країнах, де контури громадянського суспільства лише формуються¹. Саме специфічною конфігурацією верховної влади, за Морозом, обумовлювалася неминучість конфлікту між президентом і кланами, передусім у царині боротьби за бюджетні кошти.

Професор Харківського національного університету О. Фісун побачив феномен неопатріоналізму (радіо "Свобода", 21 липня 2004 р.). Його характеризує привласнення публічної сфери владною верхівкою, яка керує державою, немов приватним володінням. Баланс змінився у 2000-2001 рр., коли ця система почала руйнуватися через різні інтереси угруповань, які належали до партії влади. Утвердилися олігархічний плюралізм, конкуренція і позиціонування. Найявність впливової опозиції стало головною відмінністю України від пострадянських держав і засвідчило рух до євростандартів.

Визначальною рисою трансформації України є відсутність прямого нащадка комуністичної партії, переконував Ростислав Павленко у дослідженні, здійсненому за підтримки Фонду кафедр українознавства (Канада)². Роль провідної політичної сили грала "партія влади" – коло осіб, поєднаних доступом до розподілу ресурсів і державних важелів.

Поступово неологізм "партія влади" витіснило визначення "клани", "холдинги", на чолі яких стояли особи, названі за прикладом Росії "олігархами". Багато рис комуністичного (номенклатурного, закритого для суспільного контролю) правління збереглося в кадровому складі, риторичі, світогляді, діях політиків і управлінців. Тому цю еліту позначили здебільшого термінами "номенклатура" або "партія влади".

Тупцювання навколо зруйнованої адміністративно-командної економіки (під гаслами про перехід до ринку) породило українське "економічне диво": за досить короткий час рівень життя більшості населення опустився за межу бідності. Доступ до важелів виконавчої влади дав змогу ефективніше захистити інтереси холдингів, ніж парламентські процедури.

Партії та парламентське представництво (після запровадження змішаної виборчої системи у 1998 р. і створення коаліційного уряду парламентської більшості в листопаді 2002 р.) залишалися другорядним способом впливу на державні рішення. Тому тиск на опонентів через підлив їхньої матеріальної бази став очікуваним і логічним проявом "гарного тону".

Отже, навряд чи варто перебільшувати неготовність української еліти до управління державою і проведення ринкових реформ. Причина

---

¹ ПолішкарOVA О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002. – С. 9.

² Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: Світовий та український досвід. – К.: Академія, 2002. – С. 119-122, 136.

неефективності панівної верхівки не у відсутності знань і вмінь, а в небажанні акумулювати суспільні інтереси.

Період "демократичної ейфорії" в Україні тривав недовго. Уже наприкінці 1990-х авторитарні тенденції різко посилились. Внаслідок застосування адміністративного ресурсу і "брудних" технологій парламентські (1998, 2002) та президентські (1999, 2004) вибори мали щоразу більш недемократичний характер.

Обговорюючи різні типи політиків, які виявились у виборчій кампанії 1994 р., про Л. Кравчука зазвичай говорили як ідеолога, покликання котрого створити нові ідеологеми-пояснення і політичну мову для молодої держави. Натомість Л.Кучма розглядався як політик-керуючий, президент-менеджер, основна місія якого "брати участь у безпосередньому управлінні справами країни". Йому приписано схильність до конкретних дій, рішень, особистої відповідальності і нехтіть до ідеології.

Походженням із селянської сім'ї, Кучма став успішним радянським керівником і директором гігантського заводу, що в СРСР був головним виробником балістичних ракет і ракетноносіїв. Будучи у 1992–1993 рр. прем'єр-міністром, розмовляв російською і більше горнувся до Москви, ніж до Заходу. Однак із 1994 він вдався до риторики, що імпонувала західним українцям. І зробив "європейський вибір"¹. Кучма розіграв спочатку націоналістичну карту, потім перетворився у вродженого антикомуніста. Коли знавєць маневру мало не втратив посаду 2001 р., то знову попався у проросійські сіті.

Президент Кравчук успішно задовольняв потреби корумпованого "середнього класу", що не потребував реформ. Він давав змогу заробляти шалені гроші на міжнародній торгівлі та фінансових операціях, широко відкриваючи цьому капіталові доступ до номенклатурної "прихватузації". Прихід Кучми до влади охарактеризовано як "політичну перемогу промислового істеблішменту, виразника інтересів національного капіталу" – на противагу торгово-банківському, що підтримувався політикою Кравчука.

3-поміж інших чи не найвищу оцінку отримав лідер соціалістів О. Мороз, котрий наближався до західного типу професійного політика і намагався інтегрувати ідеологічні функції Кравчука і менеджерські Кучми.

Шлях до влади першого президента Кравчука був стрімким і блискучим, йому випали моменти нерішучості, очікувань, періоди спритних маневрів, різкої зміни ідеології та хитань². Сходження Кучми

---

¹ *Sneider D.* Russian leaders watch closely as Ukraine and Belarus vote // *Christian Science Monitor*. – 1994. – 22 June; *Poletz L.* Ukraine and Belarus elect new pro-russian leaders // *Ibid.* – 12 July; *Clover C.* Ukraine looks east // *Financial Times*. – 2001. – 21 January; *Ukraine's tribulations* // *New York Times*. – 2001. – 20 March.

² *Poletz L.* Kravchuk and Kuchma, once allies, head for runoff in Ukraine // *Christian Science Monitor*. – 1994. – 28 June; *Зуцук Ю.* Л. Кравчук та Л. Кучма. Штрихи до психологічного портрету // *Нова політика*. – 1995. – Червень-липень. – С. 25-28;

було, навпаки, важчим, із тривалими протистояннями і болісними відступами.

Особливо все це увиразнила поява, словами *Financial Times*, нового політичного класу – бізнесменів, а також традиціями української еліти (як і російської), пов'язаними з реформами "згори"¹. Ще за Кравчука утворилися лобістські угруповання (клієнтели, групи тиску), які налагоджували бізнес. Проте починаючи з рубіжного 1994 р. спостерігається підвищений інтерес "нових українців" до політичних пристрастей.

Непримиренний опозиційний діяч, народний депутат С. Хмара нагадав, що у внутрішній політиці Л. Кравчук однозначно опирався на комуністичну номенклатуру, представникам якої дозволив заповнити всі державні структури². Тому не випадково, що на десятому році незалежності за наступного президента знову з'явилася велика група політ'язнів. Це сталося внаслідок громадських акцій непокори політичних сил, що виступили у Києві за відставку Кучми 9 березня 2001 р. Крім того, Хмара згадав про близьких друзів глави держави, котрі збагатилися державним коштом і знайшли постійне помешкання за західним кордоном.

Курс радикальних економічних реформ, зауважив у своїх поточних споминах Л. Кучма, можна звинувачувати лише в одному: реформи вийшли у 1994–1999 рр. не такими радикальними, як хотілося. А перший президент Л. Кравчук занотував: внаслідок цих реформ втрати держави були відчутними³. Скажімо, у 1993 р. зовнішній борг становив 396 млн. дол., а у 2001 – 14 млрд. дол. У 1994 р. Україна ще не була знайома з явищем заборгованої зарплатні. У 2001 р. цей борг дорівнював 6,5 млрд. грн.

За президента Кравчука внутрішній валовий продукт України знизився на 22,9 %, а Кучми – ще на 24,7 % (у Велику Вітчизняну війну – на 42 %) ⁴. Жоден з урядів, за винятком кабінету Пустовойтенка, не проіснував більше півтора року. Претендують на показовість відставки прем'єрів Марчука (1996) і Лазаренка (1997), яких президент усунув із суб'єктивних міркувань, бо запідозрив їх у далекосяжних амбіціях.

Вельми примітним був програваний для Ющенка конфлікт із пропрезидентськими фракціями 2001 р. Тоді вперше за період незалежності задіяли механізм парламентської відповідальності уряду. Однак домовленості не мали довготривалості: лише для відставки. Президент перетворився на центральну фігуру політики. Мірилом реального впливу будь-якого діяча був не його формально-правовий статус, а наближеність до президента.

Стівен Ерлангер, керівник відділення *The New York Times* у Берліні, розмашисто прорецензував у *National Interest* 19 жовтня 2001 р. книжку британця Вілсона "Українці: несподівана нація" (2000). Він завершив її до зникнення журналіста Гонгадзе, коли на поверхню впливли насичені фактажем історичні джерела. Автор детально описав розвиток "продажної

Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995. – К.: Укр. центр дух. к-ры, 1996. – С. 345-347.

¹ Наумкіна С., Козловська Л. Аналіз розвитку української політичної еліти у 1994–1999 р. // *Нова політика*. – 1999. – № 6. – С. 34-37.

² Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. – К., 2002. – С. 53, 68, 107.

³ Кравчук Л. Масмо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – С. 376.

⁴ Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду. – С. 141-142, 144, 152.

олігархії", її стосунки з президентами Кравчуком і Кучмою. Словами американця Гарнетта, роль наріжного каменя в арці європейської безпеки дала Україні значний імунітет від численних гріхів. Тому корупція і клани стали складовими політичної системи. Протягом багатьох років її відносили до найкорумпованіших країн.

У редакційному коментарі Wall Street Journal 30 липня 2004 р. зазначила, що за десятиріччя президентства Леонід Кучма зміцнив незалежність, але залишив погану спадщину: сфальсифіковані вибори, переслідування опозиціонерів, зловживання чиновників. Та у багатьох питаннях пішов назустріч Заходу (закриття ЧАЕС, відміна смертної кари)¹.

Крупні західні інвестори не вступали в українську гру, оскільки бракувало потенційних можливостей для вкладення коштів. Скандальний продаж державного металургійного гіганта "Криворіжсталь" консорціуму зятя президента Пінчука і донецького магната Ахметова ще більше утвердив репутацію України як притулку безпрецедентної корупції². Разом із тим спостерігачі розцінили влітку 2004 р. це як початок формування міжкланового альянсу після відходу Кучми³.

На "Криворіжсталі" працювало 56 тис. чол. Комбінат виробляв 20 % усієї металургійної продукції України, зокрема 7 млн. т сталі. Запитань виникло декілька⁴. Навіщо взагалі приватизувати комбінат, який дає гарні прибутки? Чому комбінат продали за низькою ціною – 800 млн. дол. (664 млн. євро або 442 млн. фунтів)? Реально він коштував 1,4 млрд. дол., а стартову ціну поставили 715 млн. дол. Чому обійшли міжнародні правила, вироблені Всесвітньою організацією торгівлі?

У ринковому світі заборонено вписувати в тендер умови, які дискримінують іноземців. Натомість Фонд держмайна України невмотивовано відхилив пропозицію в 1,5 млрд. дол., яку подали базована у Лондоні фірма LNM і американська US Steel, а також пропозицію 1,2 млрд. дол. від російської "Северсталь". За умовами тендера претенденти мали виробляти принаймні 1 млн. т коксу в Україні. Крім переможця, лише один інвестор відповідав умовам – "Індустріальний союз Донбасу" з 750 млн. дол.

Восени 2004 р. надійшла черга і до прибуткової "Укрнафти", де 50 % акцій належали державі, а 42 % – групі "Приват" із Дніпропетровська⁵. Оскільки в 20 разів більшу "Криворіжсталь" купили за ціною, набагато нижчою за ринкову, то ілюзій ніхто не плекав. На президентських теледебатах 20 грудня 2004 р. Ющенко закинув докір Януковичу, у якого несподівано виявилася третина акцій "Криворіжсталі". За кілька днів Янукович пообіцяв доплатити за приватизований комбінат. Як апелював співпокупець Пінчук, за "Криворіжсталь" заплачено удвічі більше, ніж за

¹ Gnauck G. In der Ukraine wird das Ende der Ära Kutschma eingeläutet // Welt. – 2004. – 3 Juli.

² S[chmi]d. U. Luftsprünge auf schmalster Basis // Neue Zürcher Zeitung. – 2004. – 20 August.

³ To which Viktor, the spoils? // Economist. – 2004. – 12 August.

⁴ Warner T. Ukraine sells off biggest steel business // Financial Times. – 2004. – 15 June; Ukraine's steel deal [Kryvorizhstal] // Ibid. – 17 June.

⁵ Warner T. Panicked sellers spark Ukrnafta suspension // Financial Times. – 2004. – 4 September.

всі разом узяті інші металургійні комбінати¹. Це найбільш вдалий продаж державної власності за роки незалежності.

І такий аргумент. 2003 р. Рахунковою палатою України виявлено бюджетних правопорушень і неефективного використання бюджетних коштів на загальну суму 7,2 млрд. грн., що, порівняно з 1997 р., удев'ятеро більше. Одні й ті ж самі бюджетні правопорушення повторювалися з року в рік, стали системними.

Отож із відходом Кучми закінчувалася темна епоха, повна скандалів і обмежень свободи слова². Проводжали в небутття гібридний (напівавторитарний) режим або, як охрестили на Заході, *blackmail state* (шантажистську державу). Вона, підмітив політолог Кіт Дарден із Гарварда, ґрунтувалася на шантажі як засобу держконтролю і упокорення³. Це – поблажливості керівників держави до корупції, інтенсивний держнагляд і вибіркове застосування законів (залякування певної еліти компроматом). Відкуплятися доводилося не тільки грошима, а й політичною покірливістю.

* * *

Наприкінці 1990-х квазіінституціональні відносини в Україні відкрили простір для псевдодемократичних маніпуляцій в авторитарних цілях. **Першопричиною** послужив народжений приватизацією симбіоз влади і бізнесу, що пронизав і поєднав центральні та регіональні еліти спільними інтересами і взаємозацікавленістю. Другим кроком пригнічено паростки плюралістичної демократії: імунітетом "арки європейської безпеки", нібито підвищеним поліетнічним ризиком та іншими симулякрами.

Третім відправним пунктом оформилася специфічна система, де популізм і клієнтелізм усував будь-які серйозні конфлікти між президентом держави і політико-економічними кланами. В основу авторитаризму в Україні покладено феномен олігархії – поновлена версія фаворитизму, добре відомого у політичній історії.

І останнє, але не значенням. Історія незалежної України поки що вичерпно дала два президентські приклади-уроки лідерства: Л.Кравчука і Л.Кучми. Обидва проводили реформи "згори". У 1991–1994 рр. правовий статус визначав реальний вплив на державні рішення (європейська константа), а в наступні роки – наближеність до президента (політичний анахронізм).

---

¹ Пінчук: "У нас із Ющенком інтереси збігаються..." // Українська правда. – 2005. – 12 січня (www.pravda.com.ua).

² *Vasovic A.* Ukraine to probe alleged poisoning // Washington Post. – 2004. – 23 September; *Riger D.* Unfares Duell // Frankfurter Rundschau. – 2004. – 25 September.

³ *Darden K.* Blackmail as a tool of state domination: Ukraine uder Kuchma // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – № 2-3; Дет.: *Рябчук М.* Зона відчуження. – К.: Критика, 2004. – С. 15-17, 81, 195, 212.